

OSMANLI'DA CORCİ ZEYDAN'IN ESERLERİ ÜZERİNE YASAKLAR VE SANSÜR: BİR ARŞİV ÇALIŞMASI

AN ARCHIVAL INVESTIGATION INTO THE IMPOSITION OF BANS AND CENSORSHIP ON THE WORKS OF JURJI ZAYDAN DURING THE OTTOMAN ERA

Bürhan Mustafa BÜYÜKARSLAN*

Özet

Pozitivist ve seküler bir tarih okuma yöntemi benimseyen Zeydan, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî adlı eserinde İsrâiliyat çalışmalarına öncelik vermiştir. Sédillot, Kremer ve Goldziher gibi oryantalistlerin görüşlerine yer veren Zeydan, bu temel üzerine Arap kaynaklarından elde ettiği bulguları ve modern şark hayatına dair gözlemlerini eklemiştir. Ancak, bu çalışması, Şibli Nu'mânî, Ahmed Ömer el-İskenderî ve Luvîs Şeyho tarafından İsrâiliyat'a verdiği önem ve metodolojik farklılık nedeniyle eleştirilere maruz kalmıştır. Jön Türkleri desteklemesi sebebiyle Meşrutiyetin ilan edilmesine kadar Osmanlı'ya girişi engellenmiştir. Bu çalışmanın amacı, Corcî Zeydan'ın eserleri hakkında Osmanlı Arşivleri'nde bulunan resmî yasaklama kararlarını incelemektir. Bu çalışma nitel araştırma yönteminden doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Fransa'nın Leon şehrinden Kırşehir'de bulunan Fransız Papazlarına gönderilen Târih-i Umûmî/et-Târîhu'l-Âm'ın neşri ve dağıtımı engellenmiş, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî, Halep Portekiz konsolosuna teslim edilmemiş ve Fetâtu Ğassân'ın Osmanlı topraklarına girişi ve neşri yasaklanmıştır. Bir devletin kendisini var eden medeniyeti, eleştirmek doğal karşılanabilir. Ancak Zeydan örneğinde olduğu gibi bir devletin kendisini var eden medeniyeti, yine kendisinin uydurma gördüğü rivayetler üzerinden başka bir medeniyetin düşüncesini esas alarak yok etmeye çalışmak, yasaklamalarla karşılaşmaya sebebiyet verebilir. Ayrıca Batı'nın Zeydan üzerindeki etkisini anlamak için, Van Dcyk'in, Sédillot'un, Goldziher'in ve La Civilizaçáo Árabe adlı kitabın yazarı Gustave Le Bon'un, Araplara, Türklere ve İslâm'a karşı tutumlarının araştırılması tavsiye edilir. Bununla birlikte Zeydan'ı anlamak ve dönemi anlamlandırmak için Nahda ve Tanzimat'ın kültürel iklimini, Makdisî'nin The Age of Coexistence kitabında ortaya koyduğu gibi, bütün Yakın Doğu halklarının daimî bir müzakere süreci içinde yönetilme arayışını anlamaya çalışmalı; milliyetçiliğin, sosyalizmin ve liberalizmin Osmanlı coğrafyasında nasıl etkiler uyandırdığı dikkate alınmalıdır. Pozitivizmin 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Britanya ve Fransa sömürgeciliğinin Sosyal Darwinizm, irksallaştırma ve medeniyet teorileri üzerinden Doğu Akdeniz'den Hint alt kıtasına kadar uzanan kuşakta toplumlar, iktidarlar ve entelektüeller üzerinde yönlendirici etki edinme politikalarını gözetmeli; pozitivizm ile Batı'nın bilimine karşı bilimsel bir dille karşılık verme çabası anlaşılmalı çalışılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Corcî Zeydan, Osmanlı Arşivi, Oryantalizm, Aydınlanma, Arap Rönesansı.

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, buyukarslan.burhan@std.izu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3500-2594.

Abstract

Adopting a positivist and secular approach to reading history, Zeydan prioritized Israelite studies in his work titled *'Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî'*. Incorporating the views of Orientalists such as Sédillot, Kremer, and Goldziher, Zeydan built upon this foundation by adding findings from Arabic sources and his observations of modern Oriental life. However, this work was criticized by Shibli Numani, Ahmed Omar al-Iskandari, and Louis Cheyho due to its emphasis on Israelite studies and methodological differences. Due to his support for the Young Turks, Jurji Zaydan was prevented from entering the Ottoman Empire until the declaration of the Constitutional Monarchy. The aim of this study is to examine the official ban decisions regarding Jurji Zaydan's works that are found in the Ottoman Archives. This study was conducted using a qualitative research method through document analysis. The publication and distribution of *'Târih-i Umûmî/et-Târîhu'l-Âm'*, which was sent to French priests in Kırşehir from the city of Lyon in France, was prevented. *'Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî'* was not delivered to the Portuguese consul in Aleppo, and the entry and publication of *'Fetâtu Ğassân'* into the Ottoman territories were prohibited. It is understandable that a civilization which has given birth to a state may be subject to criticism. However, as seen in the case of Zeydan, attempting to destroy a civilization that has given birth to a state by adopting the ideas of another civilization based on fabricated narratives, as the state itself deems them to be, can lead to prohibitions. In order to understand the Western influence on Zeydan, it is recommended to examine the attitudes of Van Dyck, Sédillot, Goldziher, and Gustave Le Bon, the author of *"La Civilização Árabe"*, towards Arabs, Turks, and Islam. To fully understand Zeydan and the period in which he lived, it is essential to examine the cultural climate of the Nahda and Tanzimat periods, as well as the constant search for governance through a continuous process of negotiation among all Near Eastern peoples, as presented by Makdisi in *"The Age of Coexistence."* Additionally, one must consider the impact of nationalism, socialism, and liberalism on the Ottoman geography. The guiding influence of Positivism on policies aimed at shaping societies, powers, and intellectuals across a broad spectrum from the Eastern Mediterranean to the Indian subcontinent, especially within the framework of 19th-century British and French colonialism, should be explored through the lens of Social Darwinism, racialization, and theories of civilization. Moreover, the attempt to respond to Western science with a scientific discourse of its own should be understood within the context of Positivism.

Keywords: Jurji Zaydan, Ottoman Archives, Orientalism, Enlightenment, Arab Renaissance.

1. Giriş

Corcî b. Habîb Zeydân (1861-1914) çağdaş Arap rönesansını gerçekleştiren gayretli, sabırlı, hırslı şahsiyetlerden biridir.¹ Maddî imkânsızlık ve savunduğu fikirler nedeni ile düzenli bir eğitim alamamış olmasına rağmen kendisini yetiştirmiştir.² Tarih, edebiyat ve Arap filolojisi alanlarında birtakım eserler kaleme alan Zeydan,³ almış olduğu Batı tarzı eğitimlerin ve yapmış olduğu seyahatlerin yanı sıra Nöldeke, Marsilius, Goldziher, William Right, Macdonald, Krachovsky, Gustave Le Bon, Van Deyk ve Sédillot gibi oryantalistlerden etkilenmiş ve düşünce dünyasını bu

¹ Enver Cündî, *Corci Zeydan Münşii'l-Hilal*, (Kahire: Mektebetü'l-Ancilo el-Mısriyye, t.s.), 71; Ayrıca bkz. Thomas Philipp, *Gurji Zaidan his life and thought*, (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1979), 30.

² Muhammed Abdülganî Hasan, *Corci Zeydan*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1970), 119; Philipp, *Gurji Zaidan*, 11-15, 34-35.

³ Hasan, *Corci Zeydan*, 9-10.

doğrultuda şekillendirmiştir.⁴ Bu birikimleri nedeni ile İslâm tarihini incelerken Batı metodolojisine uygun bir okuma üslubu edinmiştir.⁵ Fransız şarkiyatçı ve matematik âlimi Sédillot, Avusturyalı şarkiyatçı Kremer, Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı Goldziher ve diğer Avrupalı şarkiyatçıların eserlerini esas alarak, Arap kaynaklarından bazı eklemeler yaparak ve modern şark hayatına dair bilgiler ekleyerek kaleme aldığı Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî eserine⁶ Şiblî Nu'mânî, Ahmed Ömer el-İskenderî ve Luvîs Şeyho gibi isimler tenkitlerde bulunmuştur.⁷ Çıkarttığı Hilal Dergisi vefat etmeden önce Güney ve Kuzey Amerika, Kanada, Küba, Meksika, Honduras, Salvador, Brezilya, Şili, Arjantin, Bağdat, Basra, Java, Kerbela, Doğu Hindistan, Cezayir, Beyrut, Dimeşk, Halep ve Trablus'da okuyucu kitlesine kavuşmuş, vefat ettikten sonra ise Çin, Avusturalya, Yeni Zelanda ve pek çok Avrupa ülkesinde okuyucu bulmuştur.⁸ Osmanlı topraklarına Meşrutiyet'ten sonra girebilen Zeydan,⁹ Meşrutiyet'ten önce Osmanlı'ya girişi yasaklandığı gibi eserlerinin de dağıtılması ve okunması yasaklanmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti yasaklama kararları almış ve uygulamıştır.¹⁰ Bu çalışmanın amacı, Zeydan'ın eserleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan resmî yasaklama kararlarını incelemektir. Bu çalışma nitel araştırma yönteminden doküman incelemesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Zeydan'ın eserleri hakkında Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu bu resmî kararları inceleyen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple literatürde bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

2. Modernleşme Sürecinde Bir Entelektüel: Corci Zeydan

Ortodoks bir Hristiyan olan Zeydan, aslen Lübnanlı olup 14 Kasım 1861 tarihinde Beyrut'ta fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹¹ İlerleyen yıllarda Mısır'a giderek hayatına orada devam etmiş,¹² Avrupa'da meydana gelen kalkınmayı esas almış ve Arap aydınlanma hareketinin öncülerinden olmuştur. Çok yönlü biri olan Zeydan, bu özelliklerini ortak bir hedefte; aydınlanma hareketini gerçekleştirmede birleştirmiştir. Çalışmalarıyla yazar, gazeteci, gezgin, mütefekkir ve romancı sıfatlarına sahip olan Zeydan, beş yaşına geldiğinde 19. asrın ilkokullarına benzeyen geniş bir koridordan oluşan bir mektebin müdürü olan Papaz muallim İlyas'ın öğrencisi olmuştur. Papaz

⁴ Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mizan*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1983), 17.

⁵ Muharrem Çelebi, "Corci Zeydan", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/69-71; Baron Carra de Vaux, *Müfekkiri'l-İslâm*, Çev. Âdil Züaytir, (Beyrut: Dâru'l-Muttehideti lin'Neşr, 1979), 114; Hasan, *Corci Zeydan*, 67-76.

⁶ Ignatij Julianoviç Kraçkovskij, "Circî Zeydan", *İA*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 3/194-195.

⁷ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70; Tenkitler için ayrıca bkz. Şiblî Numânî, *İntikâdü Kütübi Corci Zeydân*, (Kahire: Durretu'l-Ğuvvas, 2019).

⁸ Hasan, *Corci Zeydan*, 113; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 40.

⁹ Muharrem Çelebi, "Corci Zeydan", 8/69.

¹⁰ BOA, DH.MKT. / 364 – 74; BOA, DH.MKT. / 783 – 65; BOA, HR.TH.. / 208 – 87; BOA, HR.TH.. / 299 – 72; BOA, MF.MKT. / 268 – 10.

¹¹ Nezîr Abbûd, *Corci Zeydân Hayatuhu A'mâluhu mâ Kîle fih*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1983), 11; Mârûn Abbûd, *Edebu'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sakâfe, 1960), 438; Hasan, *Corci Zeydan*, 7; Corci Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye Ev Târîhu Mısır fi Ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, (Zekazik: Merkezi Dirâseti'l-Asyaviyye, 2001), 5; Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mizan*, 15; Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsrûn*, (Dimeşk: Dâru Ebû Bekr, 1980), 143; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1986), 2/191; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbû'âti'l-'Arabîyye ve'l-Mu'arreb*, (Kahire: Matbatu Serkîs bi'Mısır, 1928-30), 1/985; Thomas Philipp, *Gurgi Zaidan*, 11; John Haywood, *Modern Arabic Literature 1800-1970*, (London: Lund Humphries, 1971), 133; Ömer Rızâ Kehhâle, Zeydan'ın doğum tarihi için Aralık demiştir. Bkz. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.s), 3/125; Baron Carra de Vaux, Zeydan'ın Suriye doğumlu olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Baron Carra de Vaux, *Müfekkiri'l-İslâm*, 114.

¹² Hayruddîn Ziriklî, *el-'Alâm Kamus-u Terâcim*, (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1996), 2/117; Hasan, *Corci Zeydan*, 7.

İlyas'ın eğitim ve öğretim metodu, Mezmurları dinletme üzerinedir. Talebelerine dönemin yaygın uygulaması olan falaka cezası da vermiştir. Zeydan, öğrenim görmüş olduğu bu okulda Mezmurları okumayı öğrenmiştir. Zeydan, yazılarını kültürlü, orta düzeyde ve sıradan bir okuyucunun anlayacağı, sanat, dil ve tarih konularında insanların kabul edebileceği üslupta ayrıntılara inerek kaleme almıştır. O'nun yazılarında anlam ve kelime sessiz bir şekilde okuyucunun içine sirayet etmiştir. Babası Habib, oğlunu eğitim görmüş olduğu bu ilkokulun ardından seçkin Hristiyanların yönettiği bir öğretim kurumu olan Şavvam medresesine kaydetmiştir.¹³

Zeydan, Şavvam medresesinde Fransızca, matematik ve gramer öğrendikten sonra muallim Zâhir'in okuluna gitmiş ve iki sene eğitim almıştır. Şevvam ve Muallim Zâhir okullarını 1866-1872 seneleri arasında altı senede bitirdiğinde on bir yaşına gelmiştir.¹⁴ Ardından babasının lokantasında çalışmaya başlamıştır. Babasının yanında çalışırken İngilizce öğrenmek için akşam okuluna gitmiştir.¹⁵ Ancak Habib, oğlunun İngilizce öğrenmesinden rahatsız olmuş, bir Avrupalı gibi yemeği çatal ve bıçakla yemesinden çekinmiş ve "artık bir Avrupalı gibi giyinir" diyerek serzenişte bulunmuştur. On beş yaşındayken muallim Uzun Mesud'un medresesinde İngilizceyi öğrenmiş, biyografi kaynaklarına göre ise beş ay gibi kısa bir süre içerisinde bu öğrenimini tamamlamıştır. İngilizce öğreniminin ardından Arapça-İngilizce bir sözlük yazmaya başlamış, bu sözlük çalışmasında İngilizce alfabenin E harfine kadar gelmiştir. Bu girişimi, yazarlığı sürecinde göstermiş olduğu üretkenliğin derecesini ve ileride kültür dünyasında bir değer olacak olan Zeydan'ın nasıl bu kadar çok yönlü bir kültüre sahip olduğunu göstermiştir.¹⁶

1881'de Amerikan Protestan Fakültesi'ne girmiştir. Bu okul 1866 yılında Beyrut'ta Amerikalı Misyonerler tarafından kurulmuş, kısa sürede Arap entelektüel hayatın merkezi haline gelmiştir. Yakup Sarruf, Faris Nemr ve Şibli Şumeyl gibi isimler Arap Uyanışı'nın (Arap Rönesansı'nın) önemli figürlerinden olup, Kolej'in ilk mezunları arasındadır. Arap Milli hareketindeki "ilk organize girişim", tamamı kolej mezunu olan bir gruba dayandırılmıştır.¹⁷ Fakat Zeydan, bir talebe gösterisi nedeniyle okuldan uzaklaştırmıştır. Uzaklaştırılmış olmasına rağmen fakültede görmüş olduğu tıp ilmi ile ilgili derslerden faydalanarak eczacılık diploması almıştır. 1883 senesinde ise Göz Hekimliği eğitimi almak üzere Kahire'de bulunan Kasru'l-Aynî Tıp Medresesi'ne gitmiş, fakat maddî imkânsızlık nedeni ile eğitimine devam edememiştir. Bu merhaleden sonra ise Arap filolojisi, edebiyat ve tarih gibi konulara yönelmiş,¹⁸ 1884'te Kahire'de yayınlanan "Zaman" gazetesinde işe başlamıştır.¹⁹ Osmanlılara ve Türklere karşı olan öfkesi nedeni ile Beyrut'u terk ederek Mısır'a gitmiştir.²⁰ 1882'de ise İngilizlerin Mısır'ı tamamen işgal etmesinin ardından kültür

¹³ Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 5; Hasan, *Corci Zeydan*, 7-8, 16-20, 139-152.

¹⁴ Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6; Hasan, *Corci Zeydan*, 8; Nezîr Abbûd, *Corci Zeydân*, 16-17; Mârûn Abbûd, *Edebu'l-'Arab*, 15.

¹⁵ Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, 2/191.

¹⁶ Hasan, *Corci Zeydan*, 22-23; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6; Haywood, *Modern Arabic Literature*, 133.

¹⁷ Thomas Philipp, *The Autobiography of Jurji Zaidan*, (Washington: Three Continents Press, 1990), 3.

¹⁸ Hasan, *Corci Zeydan*, 9-10; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6; Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsirûn*, 143; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, 2/191; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cem*, 1/985; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, 3/125; Nezîr Abbûd, *Corci Zeydân*, 19-22; Hamdi Sakkût, *Kamusu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, (Ürdün: Daru's-Şark, 2007), 162-163; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 18-21; Ayrıca bkz. Juile Scott Meisami ve Paul Starkey, *Encyclopedia of Arabic Literature*, (London: Routledge, 1998), 823.

¹⁹ Hasan, *Corci Zeydan*, 10; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6-7; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cem*, 1/985; Hamdi Sakkût, *Kamus*, 162-163; Reşid Yusuf Atallah, *Tarihü'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1985), 2/393; Enver Cündî, *Corci Zeydan Münşüü'l-Hilal*, 64.

²⁰ Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6-7.

ve düşünce sahasında etkisini göstereceği İskenderiye'ye geçmiştir. 1884'te Zaman gazetesinde çalışırken İngilizler, Gordon Paşa'yı Sudan Milli Hareketi'nden ve Zeydan'ın 'Düşmanlar' ve 'İsyancılar' olarak tanımladığı Mehdi ve Mehdi'nin taraftarlarından kurtarmak üzere Lord Welsly komutasında, komutanlarının çoğunun seçkin İngilizlerden oluşturulduğu yedi bin kişilik askerî bir birliği Sudan'a göndermiş, Zeydan da bu askerî birlikte tercüman olarak İngiliz istihbarat görevlileriyle beraber çalışmıştır. On ay sonra İngiliz birliğiyle beraber Sudan'dan dönmüştür.²¹ Mısır'da bulunan İngiliz yetkililer, Zeydan'ı üstün hizmetleri nedeniyle üç İngiliz madalyası ile ödüllendirmiştir. 1885'te vatanına dönmüş ancak tarihçiler bu dönüşün sebebini tespit edememiştir. Aynı sene Arap ilim dünyasının ileri gelenlerinden Dr. Yakup Sarruf ve Dr. Faris Nemr gibi isimlerin kurmuş olduğu, kurucuları arasında oryantalist Van Deyk'in de olduğu, kuruluşu üzerinden daha üç sene geçmemiş iken "Şark Bilim Kurulu"na üye olarak seçilmiştir. Bu kurulun diğer üyeleri ise Şeyh İbrahim Yazıcı, İbrahim Havrânî ve Selim Butros Bostanî'dir.²² Zeydan, kurula gerekli katkılarda bulunabilmek için İbranice ve Süryaniceyi de dil haznesine eklemiş, böylece doğu dillerinden İbranice ve Arapçaya, Avrupa dillerinden ise Fransızca ve İngilizceye hâkim hale gelmiştir.²³

1886 Yılında Zeydan, Beyrut'ta ilk olarak "Elfâzu'l-Arabiyye ve'l-Felsefiyyeti'l-Lügaviyye" adlı kitabını yayınlamış, kitabını yayınladığı yaz döneminde 47 yaşında seyahat amaçlı olarak İngiltere ve İsviçre'ye gitmiştir.²⁴ Avrupa'ya ilk seyahati 1888 senesinin başlarında olmuştur. Bu seyahatinin dönüşünde Muktataf Dergisi'nde çalışmaya başlamış, ardından iki sene Rum Ortodoks topluluğuna ait Ubeydiyye medresesinde müdür olarak çalışmıştır.²⁵ 1908 senesinde Osmanlı'da meydana gelen inkılabın ardından İstanbul'a gitme fırsatı bulmuştur. 1910'da ise Suriye ve Beyrut'u ziyaret etmiş, yaptığı bu ziyaretlerden sonra birtakım makaleler kaleme almıştır. Hilal Dergisi'nin on dokuzuncu sayısında yayınlanan bu makalelerinde, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da kurmuş olduğu anayasa hükümeti hakkında kötü zan besleyerek yanlış fikirlere sahip olan Araplara bazı öğütlerde bulunmuş, bu olumsuz düşüncelere sahip olanların hükümete karşı sabırlı olmalarını ve hükümetin vaatlerini gerçekleştirmesini beklemeleri gerektiğini nasihat etmiştir.²⁶ 1912'de Avrupa'ya gitmiş ve uzun bir müddet geri dönmemiştir. Bu ziyaretinin ardından "Corci Zeydan'ın Avrupa Seyahati 1912" adlı eserini yazmış ve kitabı, sahibi olduğu Hilal Dergisi tarafından vefatından dokuz sene sonra 1923 senesinde yayınlanmıştır. Aydınlanma bağlamında gerçekleştirdiği bu seyahatinin amacı, doğulu okuyucunun kalkınması sürecinde, Batı medeniyetine meydan okuma noktasında ihtiyaç duyduğu malumatları aktarmaktır.²⁷ Bazı tartışmalara konu olan Kahire Üniversitesi'ndeki

²¹ Hasan, *Corci Zeydan*, 10-11; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 6-7; Hamdi Sakkût, *Kamus*, 162-163; Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsirün*, 143; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-Arabî*, 2/191; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cem*, 1/985; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, 3/125; Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mîzan*, 16; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 24.

²² Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 7; Hasan, *Corci Zeydan*, 11.

²³ Hasan, *Corci Zeydan*, 11; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 7; İbranice ve Süryanice öğrendiğine dair bkz. Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cem*, 1/985; Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsirün*, 143; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, 3/125.

²⁴ Hasan, *Corci Zeydan*, 39; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 8.

²⁵ Hasan, *Corci Zeydan*, 12-13, 112; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 9; Nezîr Abbûd, *Corcî Zeydân*, 25; Sakkût, *Kamus*, 162-163; Haywood, *Modern Arabic Literature*, 134; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 26-27; Cündî, *Corci Zeydan Münşü'l-Hilal*, 8.

²⁶ Hasan, *Corci Zeydan*, 39; Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 8; Ayrıca bkz. Muhammed Harb, *Rihletu Corci Zeydân ilâ'l-Âsitâne â'm 1909*, (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 2004).

²⁷ Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 8-9; Hasan, *Corci Zeydan*, 12-13, 35-44, 112, 173-178; Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mîzan*, 17; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 26-27, 29; Nezîr Abbûd, *Corcî Zeydân*, 25; Sakkût, *Kamus*, 162-163; Haywood, *Modern Arabic Literature*, 134; Cündî, *Corci Zeydan Münşü'l-Hilal*, 8; Muharrem Çelebi, "Corci Zeydan", 8/69; Ayrıca bkz. Harb, *Rihletu Corci Zeydân ilâ'l-Âsitâne â'm 1909*; Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the relocation of armenians (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 28-29; Mehmet Maksudoğlu, *Osmanlı tarihi: 1299-1922*, (İstanbul:

öğretim üyeliği görevinden alındıktan kısa bir süre sonra 21 Temmuz 1914'te Kahire'de vefat etmiştir.²⁸

Çelebi'ye göre Arap edebiyatında yeni akımın mühim şahsiyetlerinden biri ve iyi bir gazeteci olan Zeydan, hususen tarih, Sami dilleri ve karşılaştırmalı dil bilimi konularında Batı metoduna uygun eserler kaleme almıştır. Eserlerinde ise şarkiyatçıların İslâm'a bakışlarının etkileri açık bir surette görülmüştür. Kültürel bir uyanış gerçekleştirmek için Batı kültürünü Araplara aktarmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda İslâm ve Arap tarihini şarkiyatçıların bakış açısıyla inceleyip tahlil etmiştir. İlk İslâm tarihçilerinin vakaları sadece nakletmekle yetinip bu olayların altında yatan nedenleri araştırmadıklarını ifade ederek onları tenkit eden Zeydan'a göre bir milletin gerçek tarihi, savaş ve fetihler tarihi değil, kültür ve medeniyet tarihidir.²⁹ İslâm kaynaklarını yetersiz görmesine mukabil İslâm tarihçilerinin itibar etmedikleri İsrâiliyat'ı³⁰ güvenilir bir kaynak olarak görmüştür. Bütün bu yaklaşımlarını Arap halklarına aktarmak için eğitici romanlar da kaleme almıştır. Zeydan, din faktörünü dikkate almamıştır. O'na göre din, sosyal uyumu sağlayan faktörlerden sadece bir tanesidir. Bu sebeple İslâm'ın uygarlık tarihine dair kitabında bile dinî tarihle değil, dinî dayanışmayla ve Arapların kazandıkları kültürel ve ilmî başarıyla ilgilenmiştir. İslâm uygarlığının İran ve Bizans'tan alındığına dair görüşlere karşı çıkmakla beraber şarkiyatçıların yaptığı gibi Zeydan da İslâm'ın temelinde Yahudi ve Hıristiyan kültürünü aramıştır. Bir Hıristiyan olarak modern toplumda ve tarihin yorumunda belirleyici faktörün bilim olması gerektiğini savunmuştur. Araplar arasında millî şuur ve kimlik için dine değil, ortak tarih, dil ve kültüre önem vermiştir.³¹ Thomas Philipp'in ifadesine göre Zeydan, Arap okuyucular arasında laik edebiyat zevkinin gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur.³² Taha Hüseyin'e göre Zeydan, çağdaş Arap rönesansını gerçekleştiren üç gayretli, sabırlı ve hırslı şahsiyetten biridir. Diğer iki şahsiyet ise Muhammed Abduh ve Kasım Emin'dir.³³ Zeydan'a göre Arap kimliğinin en büyük dayanağı Arapçadır.³⁴ Nitekim Araplar, fethettikleri yerlere Arapçayı götürmüşlerdir. Suriye-Mısır merkezli

Boğaziçi Yayınları, 1999), 231-234; Muhammed Harb, *Müzekkirâtu Abdilhamid*, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem), 1996; Rus şarkiyatçı Kraçkovskij, Zeydan'ı gerçek bir tarihçi olmasa da Arap dünyasını Batı yöntemleriyle inceleyen ve Arapları kendi kültürleriyle ilgilenmeye teşvik eden bir yazar olarak değerlendirmiştir. Bkz. Kraçkovskij, "Circî Zeydan", 3/194-195.

²⁸ Muharrem Çelebi, "Corci Zeydan", 8/69; Sakkût, *Kamus*, 162-163; Zirikli, *el-'Alâm Kamus-u Terâcîm*, 2/117; Enîs Makdisî, *el-Funûnu'l-Edebiyye ve A'lâmuhâ*, (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1980), 515; Ayrıca bkz. Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fi'l-Mîzan*, 17; Corci Zeydan'ın ölüm tarihi hakkında Rus şarkiyatçı İgnatij Julianoviç Kraçkovskij, İslâm Ansiklopedisi'nde Temmuz tarihi yerine ağustos tarihini vermektedir. Bkz. Kraçkovskij, "Circî Zeydan", 3/194; Ölüm tarihini Temmuz olarak veren bir diğer kaynak için bkz. Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, 2/192; Ömer Rızâ Kehhâle, Zeydan'ın ölüm tarihi hakkında Eylül demektir. Bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, 3/125; Hasan, Zeydan'ın ölüm tarihi için 22 Temmuz demektir. Bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 205.

²⁹ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/69; Ayrıca bkz. Baron Carra de Vaux, *Müfekkirü'l-İslâm*, 114; Hasan, *Corci Zeydan*, 67-76.

³⁰ Yahudilik ve Hristiyanlık'tan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terim. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

³¹ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70.

³² Philipp, *Gurgi Zaidan*, 223.

³³ Cündî, *Corci Zeydan Münşü'l-Hilal*, 71.

³⁴ Corci Zeydan ve arkadaşları Mısır'da batılılaşma sürecine birçok katkıda bulunurken, aynı zamanda Zeydan, Mısır milliyetçiliğine katkıda bulunan bir lider olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Meisami ve Starkey, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 823. Zeydan için "Arap Dili ve Kültürü" milleti tanımladığı ve kapsadığı için en önemli ifadelerden biri olmuştur. Bkz. Philipp, *The Autobiography of Jurji Zaidan*, 11; Zeydan, kendisi ile röportaj yapmak üzere Mısır'a gelen Rus asıllı oryantalistlerden Agnatyus Krachovsky ile görüşmüş, röportajda bir oryantalistin Suriye Arapçası ile konuşuyor olması Zeydan'ı son derece duygulandırmış, bunu; milletinin ve Arap dilinin büyüklüğüne bir delil saymış

bir milliyetçilik üzerinde durmuş, uygarlığın merkezi olan Mısır ile Suriye arasında doğal bir sınır mevcut olmayıp İslâm öncesinden beri her iki ülkenin de tek bir ülke halinde olduğunu savunmuştur. Kur'an-ı Kerim'in Arapçayı koruma noktasındaki katkıları nedeniyle Kur'an'a önem veren Zeydan'ın hedefi, Arap dili ile İslâm kültürünün yükselmesi değildir. Asıl ulaşmayı arzuladığı Batı uygarlığıdır ve o'na göre bu uygarlığa geçişin Arap kimliğine bir zararı yoktur. Böylece dine dayalı olmayan bir Panarabizm'in temelini atmıştır. Fakat bunu siyasî bir harekete dönüştürmemiştir. Osmanlı'nın hâkimiyetinden yana olan Zeydan, Meşrûtiyet'i ve İttihat ve Terakki'yi desteklemiş, 1908'den sonra da bu desteğini daha da arttırmıştır. Zeydan, Osmanlı Devleti'nin yıkılması durumunda Avrupa'nın etkisinin artacağından endişelenmiş, Meşrûtiyet'in batılıların siyasî emellerine engel olacağını savunmuştur. Osmanlı Devleti'nin Türkleştirme politikasına sahip olmadığını ve Arapların kendi kültürlerini özgürce yaşadıklarını ifade eden Zeydan, Arapların, Osmanlı Devleti'nde daha fazla siyasî hak talep etmelerine de karşı çıkmıştır.³⁵

3. Modernleşme ve Aydınlanma Arasında: Corci Zeydan'ın Eserleri

Fakir bir ailenin çocuğu olması nedeniyle düzenli ve sağlıklı bir eğitim ve öğretim alamamış olmasına rağmen ilme olan tutkusu nedeniyle kendisini yetiştiren Zeydan,³⁶ kurucusu olduğu Hilal Dergisi'nde genellikle tarih, sosyal hayat, tarihî roman, dil ve edebiyat alanlarında 22 sene boyunca birçok makale kaleme almış,³⁷ kırka yakın da kitap yazmıştır. Kendisinden önce hiç kalem oynatılmamış olan iki konuda eser vermiştir. Bu konular: sırasıyla 1886 ve 1889'da yayınlanan *Elfâzu'l-Arabiyyeti ve'l-Felsefiyyetü'l-Lügaviyye* ve *Genel Masonluk Tarihi* adlı kitaplarıdır. Zeydan, yazılarında kolay bir üslup kullanmış, romanlarında kaynak zikretmiş, eserlerini yazarken akılcı bir düzenleme yapmıştır. Konuların sıralanışı, benzer konuları bir araya toplama ve düzenleme gibi başlıca konularda Avrupalı araştırmacıların metodunu örnek almıştır. Bu durum da üretken bir yazar olmasını sağlamıştır.³⁸ Bütün bu maddeler, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî* ve *Tarihu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye* isimli eserinde kendisini göstermiştir. Bir örnek olarak düzen konusu, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî* adlı eserde İslâm ordusunun düzeni meselesi işlenirken bölüm başlıkları peş peşe şu şekildedir: Ordu ve Orduya Bağlı Birimler, Bizans Ordusu, Arap Ordusu, Arap Ordusunun Düzeni, İslâm'da Yabancı Ordu, Ordu Divanı, Ordunun Verileri, Ordunun Sayısı, Bayrak ve Sancak. Türkler ve İranlılar özelinde doğulular, Zeydan'a büyük bir ilgi göstermişlerdir. *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî* adındaki eseri 1827 senesinde İstanbul'da beş cilt olarak *Medeniyeti İslâmiye Tarihi* adı ile Türkçeye tercüme edilmiştir. Türklerin, Zeydan'a göstermiş oldukları ilgi, Türk tarihçi Muallim Cevdet'in açık bir şekilde Zeydan'ı takdir etmesi ve Süleyman Dağ'ın 1981 senesinde İstanbul'da basılan Mahmut Esad'ın *İslâm Tarihi* adındaki eserine yazdığı önsözdeki ifadeleri bu durumu açık bir şekilde göstermiştir. Fakat İranlıların, Azerî, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti Türklerinin Zeydan'ın tarihî romanlarına göstermiş olduğu teveccüh daha çok dikkat

ve röportaj esnasında kendisini tutamayarak ağlamıştır. Krachovsky, bu olaya dair hatrasına "Arapça Yazma Eserler" isimli çalışmasında yer vermiştir. Bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 176-177.

³⁵ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70; Ayrıca bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 163-171; Zeydan'ı anlamak ve dönemi anlamlandırmak için Nahda ve Tanzimat'ın kültürel iklimi, Makdisî'nin *The Age of Coexistence* kitabında ortaya koyduğu gibi, bütün Yakın Doğu halklarının daimî bir müzakere süreci içinde yönetilme arayışı anlamaya çalışılmalıdır. Bkz. Ussama Makdisi, *Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and The Making of The Modern Arab World*. Oakland, (CA: University of California Press, 2019).

³⁶ Kračkovskij, "Circî Zeydan", 3/194-195; Ayrıca bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 119; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 11-15, 34-35.

³⁷ Ziriklî, *el-'Alâm Kamus-u Terâcîm*, 2/117; Ayrıca bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 113; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 40.

³⁸ Zeydan, *Misru'l-Osmaniyye*, 12; Ayrıca bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 176-177.

çekmiştir. Zeydan'ın Türkçeye ve Farsçaya tercüme edilen eserleri bu ilginin boyutunu göstermiştir.³⁹

Zeydan'ın eserleri ise şunlardır: *Elfâzu'l-Arabiyyeti ve'l-Felsefiyyetü'l-Lüğaviyye*, karşılaştırmalı dil bilimi kurallarının Arapça'ya uygulamasına dair olan eserin ikinci baskısı *Felsefiyyetü'l-Lüğaviyye ve'l-Elfâzü'l-Arabiyye* adıyla yayınlanmıştır.⁴⁰ *Târihu İngiltere Münzü Neş'etihâ İlâ Hâzihi'l-Eyyâm*, Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser büyük bir başarı gösterememiştir.⁴¹ *Târihu Mısra'l-Hadîs ve'l-Fethi'l-İslâmî ilâ'l-Ân maa Fezleketin fi Târîh-i Mısra'l-Kadîm*, Bu kitap, Emîn b. Hasan el-Hulvânî el-Medenî tarafından *Nebşü'l-Hezeyân min Târîhi Corcî Zeydân* adlı bir risâle ile tenkit edilmiş, Zeydan da bu tenkite cevap olarak *Reddun Rennân 'alâ Nebşî'l-Hezeyân* adlı bir eser yazmıştır.⁴² Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser de büyük bir başarı gösterememiştir. *Târîhu'l-Mâsûniyyeti'l-Âm*, Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser de büyük bir başarı gösterememiştir.⁴³ *Azrâu Kureys*, eseri Yusuf Tabşî, *el-Burhân fi İntikâdî Rivâyeti 'Azrâ'i Kureys* adlı kitabı ile tenkit etmiştir.⁴⁴ *et-Târîhu'l-Âm Münzü'l-Halîkati ilâ Hâzihi'l-Eyyâm/İlâ'l-ân ve Muhtasaru Coğrâfiyyeti Mısır*, Kračkovskij'in ifadesine göre her iki eser de büyük bir başarı gösterememiştir. *el-Memlûkü'r-Râşid*, *Reddu Renan alâ Nebşî'l-Hezeyan*, *İstibdâdu'l-Memâlik*, *Cihâdu'l-Muhîbbîn*, *Esîru'l-Mütemehdî*, *Armanosa el-Mısriyye*, *Hulâsatu Târîhu'l-Yunan ve'r-Rûman*, Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser de büyük bir başarı gösterememiştir.⁴⁵

el-Bulğa fi Usûli'l-Luğa, *Fetâtu Ğassân*, 17 Ramazan, *İlmu'l-Firâseti'l-Hadîs*, *Ğâdetu Kerbelâ*, *Haccâc b. Yûsuf*, *Bünâtü'n-Nahdati'l-Arabiyye*, *Kitâbu'l-Hilâl*, *Terâcümü Meşâhiri's-Şark fi'l-Karni't-Tâsii Aşer*, *Târîhu'l-Luğati-l-Arabiyyeti Bi'tibârî Ennehâ Kâinun Hayyun Tâmmun Hâdiun Li Kânûni'l-İrtikâ*, *Fethu'l-Endülüs*, *Şarl ve Abdurrahman*, *Ebû Müslim Horasânî ve Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, bu eser, tarih sahasındaki en önemli çalışmalarından biridir. Bu esere dair Hindistanlı âlim ve tarihçi Şiblî Nu'mânî'nin *el-Menar* dergisinde yayınladığı tenkidi, Ahmed Ömer el-İskenderî'nin *Târîhu'l-'Arab Kable'l-İslâm ve Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye'*ye, Luvîs Şeyho'nun da *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Tabakâtu'l-Ümem'*e yaptığı tenkitlerle birlikte yayınlanmıştır.⁴⁶ Ayrıca Şiblî Nu'mânî'nin *el-Menar*'da yayınlamış olduğu tenkitleri Mehmet Akif Ersoy Türkçeye tercüme etmiş ve *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde yayınlamıştır.⁴⁷ Rus şarkiyatçı Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser, *Sédillot*, *Kremer*, *Goldziher* ve diğer Avrupalı şarkiyatçıların eserleri esas tutularak, Arap kaynaklarından bazı eklemeler yapılarak ve modern şark hayatına dair bilgiler ekleyerek kaleme alınmıştır. Dördüncü cildi, D. S. Margoliouth tarafından İngilizceye

³⁹ Eserlerinin ilgili dillere çevirileri için bkz. Zeydan, *Mısru'l-Osmaniyye*, 12-15; Çelebi, "Corci Zeydan", 8/71; Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Necdet Gök, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

⁴⁰ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70.

⁴¹ Kračkovskij, "Corci Zeydan" 3/194-195.

⁴² Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70. Ayrıca bkz. Emîn b. Hasan el-Hulvânî el-Medenî, *Nebşü'l-Hezeyân min Târîhi Corcî Zeydân*, (Medine: Mektebetu İbn Kayyim, 1989); Zeydan'ın kitaplarına yapılan tenkitler için ayrıca bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 127-137.

⁴³ Kračkovskij, "Corci Zeydan", 3/194-195.

⁴⁴ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/71.

⁴⁵ Kračkovskij, "Corci Zeydan", 3/194-195.

⁴⁶ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70; Tenkitler için ayrıca bkz. Şiblî Numânî, *İntikâdî Kütübi Corcî Zeydân*, (Kahire: Durretu'l-Ğuvvas), 2019.

⁴⁷ Bu tenkit yazısı, Zeki Megamiz tarafından Medeniyeti İslâmiyye Tarihi (*Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*) adıyla tercüme edip, yayınladığı (1328/1913) eser ile aynı yıl içerisinde yayınlanmıştır. Bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Mehmed Akif Ersoy Külliyyatı*, haz. İsmail Hakkı Şengüler, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2000), 5/311-348.

tercüme edilmiştir.⁴⁸ Ayrıca kitap, Zeydan'ın sekülerizm yorumlarını ve Arap kimliği araştırmalarını incelemiştir.⁴⁹ Ensâbu'l-Arabi'l-Kudemâ, Araplar'da anaerkil (mâderşahî) aile yapısının ve totemizmin varlığına inananlara reddiye olarak yazılmıştır.⁵⁰ Kračkovskij'in ifadesine göre bu eser de büyük bir başarı gösterememiştir.⁵¹

Abbâse Uhtu'r-Reşîd, el-Emîn ve'l-Me'mûn, Muhammed Ali ve el-Arabu Kable'l-İslâm, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî adlı esere zeyl olarak yazılmış ve Hüseyin Münis tarafından notlar ve yeni kaynaklar ilâve edilerek yeni baskısı yapılmıştır. Ahmed Ömer el-İskenderî ise İntikâdü Kitâbi Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm adlı bir risale ile eseri tenkit etmiştir.⁵² Arûsu Fergana, Abdurrahman Nâsır, Târîhu'l-Cüdi'l-Osmânî Münzü Nüşûi'd-Devleti'l-Osmâniyyeti İlâ'l-Yevm, el-İnkılâbu'l-Osmânî ve Mısru'l-Osmâniyye ev Târîhu Mısır fi Ahdi'l-Osmâniyye mine'l-Fethi'l-Osmânî sene 923 h. 1517 m. ilâ'l-Hamleti'l-Fransiyyeti 1213 h. 1798 m. Mısru'l-Osmâniyye adlı kitap, müellifin el yazısı ile yazılmış fotokopi nüsha, Kahire Üniversitesi Kütüphanesi, El yazması bölümü, no: 75, F. 3002'de bulunmaktadır. El yazma nüshanın kapağında geçtiği üzere kendi ifadesiyle Zeydan, eseri Mısır Üniversitesi'nde İslam Tarihi derslerinde okutmak için yazmıştır. Hilâl Dergisi'nin 1899 Şubat sayısındaki çağrısı üzerine 1908 senesinde Mısır (Kahire) Üniversitesi kurulmuş, İslâm Tarihi derslerini okutması için ise Zeydan önerilmiştir. Derste Osmanlı Mısır'ı konusunun ele alınması kararlaştırılmıştır. Zeydan da mezkûr kitabı kaleme almış, üniversiteye sunmuş ve bu kitabı nedeni ile ödüllendirilmiştir. Fakat üniversitenin öğretim yılı başlamadan önce "Kamuoyunun düşüncesi itibariyle İslâm Tarihi'ni Müslüman olmayan bir kişinin okutması kabul edilemez" gerekçesi ile Zeydan'ın bu dersi okutmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Zeydan, bu durumu Hilâl Dergisi'nin 19. cildinin 177. sayfasında "Hayatını, Arap dünyasının çocuklarına hizmet etmeye vakfetmiş bir kimse olarak bu amaca hizmet etmeyi sevdiği için bu dersi okutmayı kabul ettiği" yorumunu yapmıştır. O'na göre Arap Tarihi, Müslüman ve Hristiyan Arapların hepsi için ortak bir fikir oluşumundan meydana gelmiştir. Zeydan, üniversite tarafından dışlanması ardından 1911 senesinde kitabını üniversiteye bırakmıştır.⁵³

Tabakâtu'l-Ümem Evi's-Selâsilu'l-Beşeriyye, Luvîs Şeyho bu eseri tenkit etmiştir.⁵⁴ Acâibu'l-Halk, Fetâtu'l-Kayravân, Salahuddin ve Mekâidu'l-Haşşâşîn ve Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye, Kračkovskij'in ifadesine göre önem bakımından diğer eserlerinden farklı olmayan bu eseri de Batı metodolojisine göre kaleme alınmış ve kitap, İslâm kültür tarihine dair bio-bibliyografik eseriyle tanınan Alman şarkiyatçısı ve Türkoloğu Brockelmann ve diğer şarkiyatçılar örnek alınarak telif edilmiştir. Bu eserinde Mısır yazmalarından da istifade etmiş ve bu şekilde Avrupa ilim alemine yeni bilgiler temin etmiştir. Ancak bu eseri de tenkitten azade değildir. Dördüncü cildi, Avrupalı tarihçiler için büyük bir öneme sahiptir. 19. Yüzyıl Arap edebiyatını bütünüyle konu edindiği için alanda kaynak olarak kullanılabilen değerli eserlerdendir.⁵⁵ Ayrıca Zeydan, bu eserde Arap edebiyatını başlangıcından itibaren bir bütün olarak ele almıştır.⁵⁶ Şeceretu'd-Dürr, Muhtârâtu Corci Zeydan, Hilâl Dergisinde yayınlanan makalelerinden seçmeleri içerir. Rihletu Corci Zeydân ilâ

⁴⁸ Kračkovskij, "Circi Zeydan", 3/194-195.

⁴⁹ Philipp, *The Autobiography of Jurji Zaidan*, 13.

⁵⁰ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70.

⁵¹ Kračkovskij, "Circi Zeydan", 3/194-195.

⁵² Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70.

⁵³ Hasan, *Corci Zeydan*, 47-48.

⁵⁴ Çelebi, "Corci Zeydan", 8/70.

⁵⁵ Kračkovskij, "Circi Zeydan", 3/194-195.

⁵⁶ Târîhu Âdâbi'l-Lügati'l-Arabiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 87-94.

Avrupa ‘âm 1912.⁵⁷ 1912 senesinde Corci Zeydan, Avrupa’ya uzun bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Zeydan, bu ziyaretlerinin ardından Rihletu Corci Zeydân ilâ Avrupa ‘âm 1912 adlı eserini kaleme almıştır. Bu kitap, Zeydan’ın sahibi olduğu Hilâl Dergisi tarafından vefatından dokuz sene sonra 1923 yılında yayınlanmıştır.⁵⁸ Rihletu Corci Zeydân ilâ’l-Âsitâne (İstanbul) â’m 1909. Zeydan, İstanbul’a yaptığı seyahatini Hilal Dergisi’nde dağınık olarak neşretmiş ve daha sonra bölümlere ayırarak yayınlamıştır. Harb da bu seyahatnameyi toplamış ve 2004 senesinde yayınlamıştır.⁵⁹

4. Yasaklanan Düşünce: Osmanlı’nın Corci Zeydan’a Karşı Tutumu

Zeydan, Jön Türkleri destekleyen siyasî tavrı sebebiyle Osmanlı’ya ancak Meşrutiyet’ten sonra giriş yapabilmıştır.⁶⁰ Yasaklanan kitapları ile ilgili Osmanlı Arşivi’nde şu belgeler bulunmaktadır:

Fransa’nın Leon şehrinden Kırşehir’de Fransız papazlarına gönderilen Tarihi Umumî’nin zararlı görüldüğünden dağıtımının engellenmesi ve Mısır’da Corci Zeydan tarafından basılan "Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî" adlı eserin münderecatı zararlı bulunduğundan Halep Portekiz konsolosuna teslimi veya teslim edilmemesi hususunda olunacak muamelenin Hariciye Nezareti’ne sorulduğuna dair belgelerin⁶¹ transkripsiyonu:

Belge 1:

Bihi
Posta ve Telgrâf Nezâreti
Mektûbî Kalemi
Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Frânsa’nın Lion şehrinden beş pâket derûnunda ta’ahhüdlü olarak kırşehirinde Frânsız pâpâslarına gönderilen on sekiz ‘aded târih-i ‘umûmi muhteviyâtında Nebiy-i zîşân efendimiz hazretleriyle Din-i Mübîn-i İslam’ın suret-i zuhûruna ve rûm ili kıt’asına dâir mütâla’ât-ı muzire ve gayri muhike münderic olduğu Adana Baş Müdüriyetlerinden alınân şifre telgrâfnâme de bildirilmesiyle rûm ili-yi şâhâne hakkında mütâla’ât-ı muzirre ve sâire’yi hâvî olan ve peygâmbere-i zişân ‘aleyhinde fikâratı şâmil bulunân matbu’âtın kat’a i’tâsı caiz olamayacağından usûl ve nizamı dairesinde mahrecine i’adesi cevaben tebliğ edilmiş olduğu berâ-yı ma’lûmât ma’ruzundan ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü’l emrindir Fî 16 Receb 321 sene ve fi 25 Eylül 319 sene
Telgrâf ve Posta Nâzırı.⁶²

⁵⁷ Eserlerin tam listesi için bkz. Zeydan, *Mısru’l-Osmaniyye*, 31-33; Hasan, *Corci Zeydan*, 229-236; Philipp, *Gurgi Zaidan*, 223-239; Yûsuf İlyân Serkis, *Mu’cem*, 1/985; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 167; Ziriklî, *el-‘Alâm Kamus-u Terâcîm*, 2/117; Abdulmuhsin Taha Bedr, *Tatavvuru’r-Rivâyeti’l-‘Arabîyyeti’l-‘Hadîse fî Mısır (1870-1938)*. (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1983), 99-100; Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fî’l-Mîzan*, 18-20; Eserleri ve Edebî Usulü için ayrıca bkz. Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi’ fî Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî*, 2/192-194. Muhtelif araştırmacıların, düşünürlerin ve edebiyatçıların Corci Zeydan ve eserleri hakkındaki görüşleri için bkz. Hasan, *Corci Zeydan*, 221-228.

⁵⁸ Hasan, *Corci Zeydan*, 39-40.

⁵⁹ Bkz. Muhammed Harb, *Rihletu Corci Zeydân ilâ’l-Âsitâne â’m 1909*, (Kahire: Dâru’l-Hilâl, 2004).

⁶⁰ Muharrem Çelebi, “Corci Zeydan”, 8/69; Ayrıca bkz. Philipp, *Gurgi Zaidan*, 30.

⁶¹ BOA, DH.MKT. / 783 – 65.

⁶² BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 1.

Belge 2:

Dâhiliye Mektûbi Kalemî
Hâriciye Nezâret-i Celilesine

Frânsa'nın Lion şehrinden beş pâket derûnunda ta'ahhüdlü olarak kırşehrinde Fransız pâpâslarına gönderilen on sekiz 'aded târihi-i 'umumi mühteviyâtında Nebiy-i zîşân efendimiz hazretleriyle Dîn-i Mübin-i İslâm'ın suret-i zuhuruna ve Rûm İli kıt'asına dâir mütâla'at-ı muzire ve gayr-ı muhike münderiç olduğu Adana bâş müdiriyyetine bildirmesiyle bunu matbû'atın i'tâsı kat'an câiz olamayacağından usûl ve nizâmı dâiresinde mahrecine iâdesi cevaben tebliğ olunduğu posta ve telgrâf nezâret-i 'aliyyesinden alınan tezkire de izbâr kılınmıştır mezâhib ve edyan ve peygamberân-ı zîşân bi'l cümle milel-i mütemeddine indinde vâcibü'l ihtirâm olmak cihetiyle nebiy-i muhteremimiz efendimiz hazretleriyle dîn-i mübîn-i islam hakkında mütâla'at-ı müzireyi muhteva olan bir kitab da nesh-i 'adidesinin irsâliyle memalik-i islamiye de intişârına vesâtat hizmet itmek şu vecibü'l ihtirâmı muhil olmağla berâber tehyic-i efkârının mücib olacağından dini ta'arruz iden bu misillü kütüb-ü müzirrenin memalik-i şâhâneye sevk ve irsâline ve ecnebi posta ile nakil ve isâle meydan virilmemek üzere icâb idenlere vesâyâ-yı lazime ifasına himem. 11 Teşrin-i Evvel 319 Sene.⁶³

Belge 3:

Bihi
Bâb-ı 'Âli
Dâire-i Hâriciye
Mektûbi Kalemî
Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Fransa'nın Lion şehrinde beş pâket derûnunda ta'ahhüdlü olarak kırşehirinde Fransız pâpâslarına gönderilen on sekiz 'aded târih-i 'umuminin Din-i Mübin-i islam'ın ve Rum ili kıt'ası hakkında mutâla'at-ı sahifeyi hâvi olduğundan bahisle dine ta'arruz iden bu misüllü kitab-ı müzirrenin memalik-i şâhâneye sevk ve irsâline ve ahirin postalarıyla nakil ve isâline meydân virilmesi ifadesini şâmil varid olan 7 Şa'ban Sene 321 tarihlü ve altı yüz yetmiş sekiz numrolu tezkire-i 'aliye-i asifâneleri mutâlâa gûzar-ı acizi olarak fransa sefaretine tebliğât-ı lazime icra idilmiş olmağla emr ü ferman hazret-i men lehu'l emrindir Fî 24 Şa'ban 321 sene fi 1 teşrin sâni 319 sene Hariciye nâzırı.⁶⁴

Belge 4:

Dâhiliye Mektûbi Kalemî
Posta ve telgrâf Nezâret-i 'aliyyesine

Frânsa'nın Lion şehrinde beş pâket derûnunda ta'ahhüdlü olarak Kırşehrinde Fransa papaslarına gönderilen on sekiz 'aded târih-i umumi'nin beni zîşân efendimiz hazretleriyle Din-i Mübin-i İslam ve Rum ili kıt'ası hakkında mutâla'at-ı sahife'yi hâvi olduğunda Adana Bâş Müdiriyyetine bildirilmesiyle bunların mahrece i'adesi cevaben yazıldığı tevârüd iden 25 Eylül Sene 309 târihli ve beş yüz dokuz numrolu tezkire-i 'aliyyelerinde iş'ar olunmasına ve peygamberân-ı zîşân bi'l-cümle milel mütemeddine indinde vâcibü'l ihtirâm olmak cihetiyle beni muhteremimiz Efendimiz hazretleriyle Din-i Mübin-i İslam hakkında mutâla'at-ı muzireyi hâvi olan bir kitabın irsâliyle Memalik-i İslamiye de intişârına vesâtet ve hizmet idene şu vecibe-i ihtirâm muhill olmağla beraber

⁶³ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 4 Sağ.

⁶⁴ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 5.

tehyiç-i efkârî de mucib olmasına binaen bu misillü kütüb-ü muzire'nin memalik-i şâhâneye sevk ve irsâline ve ecnebi postalarıyla nakil ve isâline meydân virilmemek üzere icâb idenlere vesâyâ icrâsı lüzum Hariciye nezâret-i celilesine yazılmışdır cevâbı hâvi bugün alınân tezkire de Frânsa Sefâretine icrâ-yı tebliğât olunduğunda bildirilmiş olmağla beray-ı ma'lumât beyan-ı keyfiyet ibtidâ kılıdı ol bâbda. 17 Kanun-i Evvel sene 319.⁶⁵

Belge 5:

Me'murîn-i ecnebiyle nâme vürüd iderek mevki'en ve külliyyen intişârî rehin cevaz olamayân evrâk ve resâil-i müzirrenin derece-i mazeretlerinin Hâriciye Nezâret-i Celilesi canibinden sâhiblerine tefhimiyle evrâk ve resâil'in kendilerine i'tâsından sarf-ı nazar kılınmış o misillü evrâk ve resâilin mazerâtının mürsel-i ilahice dahi tasdik ve i'tirâf olunması kâidesini de mûcib olacağıнын emr ü ferman hümâyun-u cenâb-ı mülükâne iktizâyı 'âlisinden bulunduğı.⁶⁶

Belge 6:

Posta ve Telgrâf Nezâreti
Mektûbi Kalemi
Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Frânsa'nın Lion şehrinde beş pâket derûnunda ta'ahhüdlü olarak kırşehrinde frânsız pâpâslarına gönderilen ve mûndericâtı Nebiyy-i zişân efendimiz hazretleriyle Din-i Mübin-i İslam ve rûm ili kıt'ası hakkında mutâlaât-ı sahifeyi mütezımmın olan târih-i 'umumi hakkında sevk iden arz ve iş'ar çâkeranem üzerine şeref-vârid olan dokuz yüz üç numrolu ve 21 Kânun-i Evvel Sene 319 târihli ve tezkire-i aliyye-i cenâb-ı nezâret-penahilerinde peygâmberrân-ı zişân bi'l cümle mileli mütemeddine indinde vâcib'ul ihtirâm olmak cihetiyle Nebiy-i muhteremimiz efendimiz hazretleriyle din-i mübin-i islam hakkında mütâlaat-ı müzirre'yi hâvi olan bir kitâbın irsâline memalik-i İslamiye'de intişârine vesâtet ve hizmet itmek şu veciben ihtirâmı mahal olmakla berâber tehyiç-ı efkârî de mucib olmasına binâen bu misillü kitab-ı müzirrenin memalik-i şâhâneye sevk ve irsâline ve ecnebi postalarıyla nakil ve isâline meydan virilmemek üzere icâb edenlere vesâyâ icrâsı lüzumu Hâriciye Nezâret-i Celilesine yazılarak nezâret-i müşârun ileyhaca Fransa sefaretine icra-yı tebliğât olacağını emr ü iş'ar buyurulmasıyla keyfiyet Adana bâş müdiriyetine iş'ar olunmuşdır Haleb bâş müdiriyetinden bu kerre alınan bir kıt'a şifre telgrâfnâme de Mısır da Corci Zeydân tarafından 'arabça "Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî" nâmıyla te'lif olunub cüz-i evvel ve sânisini ta'ahhüdlü olarak haleb portuğâl konsolosuna kelân(gelen) ve mûndericâtı diyânete ve siyâsete müteallik bir tâkım makâlât ile Beytullah'ın ve Hazret-i 'Ömer'in ve rum meliki Hirâkl'ın ve Şarl Mârtel ile 'arabların muhârebesi gibi bir çok resimleri hâvi iki kıt'a risâle'nin mahaline virilüb virilmemesi istifsâr olunmağla bununun iş'ar-ı ahire değin tevkifi mahaline tebliğ idilmiş ise de mezkûr risâlelerin konsolos nâmına olmasına ve mûndericâtına nazaran icabının emr ü ebna buyurulması istid'asına cür'et olunur ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehu'l emrindir fi 1 Zilka'de 321 sene ve Fi 6 Kanun-u sâni sene 319

Telgraf ve posta nazırı.⁶⁷

⁶⁵ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 8 Sağ.

⁶⁶ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 9.

⁶⁷ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 10.

Belge 7:

Posta ve Telgrâf Nezareti
Mektûbi Kalemî
Müst'aceldir
Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Mısır'da Cörcî Zeydân tarafından 'arabca "Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî" nâmıyla te'lif cüz-i evvel ve sânisî ta'ahhüdlü olarak Haleb pörtugâl Konsolosuna gelmiş ve mündericâtı diyânete ve siyâsete müte'allik bir tâkım makâlât ile Beytullah'ın ve Hazret-i Ömer'in ve Rum Meliki Hirakl'ın ve Şarl Martel ile 'Arabların muharebesi gibi bir çok resimleri muhteva bulunmuş olan iki kıt'a risâlenin mahaline virilüb virilmemesini müste'zin yedi yüz yirmi bir numrolu ve 6 Kânun-i Sâni Sene 319 târihli tezkire-i çâkeranem emr-i cevabisi henüz şeref-vürud itmemiş ve bunların târihi-vürudları Eskişehir olacağından bahisle olunacak mua'mele bu kerre de Haleb bâş müdiriyetinden alınan telgrafnâme de izbâr olunmuş olmasına göre ilerü de bir güne müşkilâta tasâruf olunmamak üzere bu bâbda ki irade-yi aliyye-i Asifâneleri ehemmiyetle muntazar olmağla ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehu'l emrindir. Fi 19 Zi'lhicce Sene 321 ve Fi 23 Şubat Sene 319.

Telgraf ve Posta Nazırı.⁶⁸

Belge 8:

Dâhiliye Mektûbi Kalemî
Hâriciye Nezâret-i Celilesine

Mısır'da Corci Zeydan tarafından 'arabça (Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî) nâmıyla te'lif olunub cüz-i evvel ve sânisî ta'ahhüdlü olarak Haleb Portugal konsolosuna gönderilen ve mündericâtı diyânete ve siyâsete müteallik bir tâkım makâlât-ı müzire ile ve rum meliki Hirakl'ın ve Şarl Martel ile 'arabların muhâberesi gibi bir çok resimleri hâvi bulunan iki kıt'a risâlenin mahaline virilüb virilmemesi Haleb Baş müdiriyetinden istifsâr olunmasıyla iş'ar-ı ahire değın tevkifi mahaline tebliğ kılınmış ise de mezkur risâleler konsolos nâmına olmasına ve mündericâtına nazaran icabının ebnası posta ve telgrâf nezâret-i 'aliyyesinden gelen tezkire de de izbâr kılınmışdır me'murin-i ecnebiye nâmına vürüd iden mevku'an ve külliyyen intişârı rehin cevâz olamayan evrâk-ı muzirenin derece-i mazeretlerinin nezâret-i celile-i asâfânelerince sahiblerine tefhimiyle evrak ve resâil de kendülerine i'tasında sarf-ı nazar kılınmış o misillü evrâk ve resâilin mazerâtının Mürsel-i ilahice dahi tasdik ve i'tirâf olunması fâidesini mucib olacağı makam-ı nezâret-i 'aciziden 28 Kânun-ı Evvel Sene 304 târihinde tebliğ idilmiş olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet penâhi iktiza-yı 'alisinden bulunduğu nezâret-i müşârun ileyha ile cereyân iden muharebeden anlaşılmasına ve ol bâbda ki irâde-i Seniyye-i Hazret-i Padişahi hükm-ü celilinin bâb-ı 'ali'ce nezâret-i celile-i asâfânelerine de tebliğ idilmiş olacağı ta'bi bulunmasına resâil-i mezkure hakkında dahi hüküm emr ü ferman hümayun-u cenâb-o mülükâne vechile ifâsı muktezasıyla neticenin nezâret-i müşârun ileyhima'ya ma'lumat virilmek üzere ibnâsı hususuna himem aliyye-i dâverin de derkâr buyurulmak bâbında

Nazaran diyânete ve siyâsete dai mazeret olacak münderecâtı ve tahdiş-i ezhan istilzâm idecek tasâviri muhteva olan. Fî 24 Kânun-ı Sâni Sene 319.⁶⁹

Dâhiliye Mektûbi Kalemî

⁶⁸ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 12.

⁶⁹ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 15 Sağ.

Mısır'da Corci Zeydan tarafından 'arabça (Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî) nâmıyla te'lif olunub cüz-i evvel ve sânisî haleb portugal konsolosluğuna gönderilen ve mündericâtı diyanete ve siyâsete müteallik bir tâkım makalat-ı müzirre ile rum meliki Hirakl ve Şarl Martel ile 'arabların muhârebesi gibi ba'zı tasâviri havi bulunan iki kıt'a rısâlenin iş'ar-ı ahire kadar tevkifi mahaline tebliğ eylediği beyanı ile vârid olan 6 Kanun-i Sâni 319 sene târihli ve yedi yüz yirmi bir numrolu tezkire-i 'aliyyelerinde istihâr-ı muâ'mele buyurulmuşdur me'murin-i ecnebiye nâmına vürüd iderek mevki'en ve külliye intişârı rehin cevâz olamayan evrâk resâil-i muzirenin derece-i mazeretlerinin hariciye nezâret-i celilesi cânibinde sâhiblerine tefhimiyle evrâk ve resâilin kendülerine i'tasından sarf-ı nazar kılınmış o misillü evrâk ve resâil-i mazerâtının Mürsel-i ileyhimce dahi tasdik ve i'tiraf olunması fâidesini mucib olacağını ikdamca şeref-sadır olub nezâret-i 'aliyyelerine de tebliğ idilmiş olan emr ü ferman-ı hümayun cenâb-ı mülükâne mukteza-yı münifinde bulunmasına mebni mezkur resâil hakkında hüküm irade-i seniyye-i hazret-i padişahi de tevfikten ifası mukteza-yı nezâret-i müşarun ileyha'ya yazıldığından nezâret-i 'aliyyelerince de ana göre icra-yı icabına himem atufileri masrûf buyurulmak babında

Diyaneten ve siyasete daî mazeret dai

Mazeret olacak mündericâtı ve tahdiş-i ezhan istilzam idecek tasaviri muhteva olan.⁷⁰

Corci Zeydan isimli müellifin Mısır'da bastırılan et-Târîhu'l-Âm isimli kitabı zararlı görüldüğünden, Memalik-i Şahane'ye men'i idhali hususunun ilgililere tebliği ile alakalı belgelerin⁷¹ transkripsiyonu:

Belge 1:

Dâhiliye Mektûbî Kalemî Müsvedâtına Mahsus Varakadır
Hicâz Yemen Trâblusgarb Bingâzi rüsumat-ı telgraf ve posta
Zabtiye şehir-i emâneti matbu'ât-ı dahiliye

Corci Zaydan nâm mü'ellifin eseri olub bin sekiz yüz doksân sene-i miladiyesinde mısır'da tab' idilmiş olan "Et-Târîhü'l-Âm" nâm kitabın mündericat-ı muzirresine mebni memalik-i şâhânenin aksâm-ı sâiresine men' idhali lazım gelerek icâb idenlere icrâ-yı tebligât olundığından Takayyüdât-ı ciddiye ve kâmile ifâsıyla ve intişârına asla meydân virilmemesi ve idhâl olunmuşlarının toplatdırılarak imsâs bâbında İdhâline aslameydan virilmemesi babında.

Matbu'ât-ı Dahiliye

Matbu'ât-ı dâhiliye idare-yi 'aliyyesince de mua'mele ifâsı saire İşbu mezkûr i'ta kılındı

Ma'arif-i Nezaret-i Celilesine

Corci Zeydân nâm mü'ellifin eseri olub bin sekiz yüz doksân sene-i milâdisinde mısır da Tab' idilmiş olan " Et-Târîhü'l-Âm " nâmında ki kitabın ekser mündericâtı hilaf-ı hakikat olduktan başka ba'zı enbiya-yı 'izâm hazret-i 'aleyhine fıkârât-ı tecavüz-kârâneyi dahi muhteva olub edeben ve diyaneten intişârı gayr-i caiz bulunduğundan bahisle bunun memalik-i şâhânenin aksâm-ı sâiresine men' idhâl ve intişârı ve mekâtibda tedrise meydan virilmemesi vilayet-i ma'arif müdirliğinin ifâdesine atfen suriye vilayet-i celilesine alınan 13 mart sene 311 târihlü tahrirât da

⁷⁰ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 15 Sol.

⁷¹ BOA, DH.MKT. / 364 – 74.

iş'ar olarak mucebince lazım gelenlere ifâsı tebliğât idilmiş olduğundan nezâret-i Celilelerince de iktizasının ifâsına himem. 6 nisân sene 311.⁷²

Belge 2:

Suriye Vilâyeti
Mektubi Kalemî

Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Corci Zeydan nâm mü'ellifin eseri olup Mısır'da bin sekiz yüz doksan sene-i milâdiyesinde tab' idilmiş olan (et-târihü'l 'âm) nâm kitâbın ekser mündericâtı hilâf-ı hakikat olduktan mâ'ada ba'zı enbiya-yı 'izâm 'aleyhine fikârat-ı tecâvüz -kârâne'yi dahi hâvi bulunduğuna binâen edeben ve diyaneten intişâri gayri câiz bulunduğunda bunun men'-i imrâr ve intişâri ve mekâtib de tedrisine meydan virilmemesi hususunda icâb iden vilâyat ve evliye'ye yazıldığı vilâyet-i ma'arif müdirliği ifâdesiyle berâ-yı ma'lumât 'arz olunur ol babda emr ü ferman hazret-i men lehu'l emrindir. Fi 28 Ramazan Sene 312 ve Fi 13 Mart sene 311.

Suriye Valisi Yaver Ekrem.⁷³

Corci Zeydan'ın eseri olan et-Târîhu'l-Âm adlı kitabın memlekete sokulması ve neşri yasaklandığından ilgililerce gerekenin yapılmasına dair belgelerin⁷⁴ transkripsiyonu:

Suriye Vilâyeti
Mektubi Kalemî

Ma'arif-i Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Corci Zeydân nâm mü'ellifin eseri olup Mısır'da bin sekiz yüz doksân sene-i milâdiyesinde tab' idilmiş olan (Et-Târihü'l 'âm) nâm kitâbın ekser mündericâtı hilâf-ı hakikat olduktan ma'adâ ba'zı enbiyâ-yı izâm aleyhine fikarat-ı tecâvüz-kârâne'yi dâhi hâvi bulunduğuna binâ'en edeben ve diyaneten intişâri gayr-ı câiz bulunduğundan bunun men'-i imrâr ve intişâri ve mekatib de tedrisine meydan virilmemesi hususuna icâb iden ve vilâyat ve evliye'ye yazıldığı vilâyet-i ma'arif müdirliği ifâdesiyle berâ-yı ma'lumât 'arz olunur ol bâbda hazret-i men lehu'l emrindir. Fî 28 Ramazan Sene 312 ve Fî 13 Mârt sene 311.

Suriye Vâlisi Yaver-i Ekrem.⁷⁵

⁷² BOA, DH.MKT. / 364 – 74, v. 2 Sağ.

⁷³ BOA, DH.MKT. / 364 – 74, v. 3.

⁷⁴ BOA, MF.MKT. / 268 – 10.

⁷⁵ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 1.

Belge 2:

Bâb-1 ‘Âlî
Dâire-i Umûr-u Dâhiliye
Mektubi Kalemi

Maârif-i Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Corci Zeydân nâm mü’ellifin eseri olup bin sekiz yüz doksân sene-i miladiyesinde mısır da tab’ idilmiş olan “Et-Târihü’l-‘Âm” nâmında ki kitâbın ekser-i mündericâtı hilâf-ı hakikat olduktan başka ba’zı enbiyâ-yı izâm hazerâtı ‘aleyhine fikarât-ı tecavüz-kârâneyi dahi muhteva olup edeben ve diyâneten intişârı gayrı câiz bulunduğundan bahisle bunun Memalik-i şâhâne’nin aksâm-ı sâiresine men’ idhâl ve intişârı ve mekâtib de tedrisine meydân virilmemesi ve vilâyat-ı ma’arif-i müdirliğinin ifâdesine atfen Suriye Vilayet-i Celilesinden alınân 13 Mârt Sene (1)311 târihlü tahrîrâtda iş’âr olarak mücebince lâzım gelenlere ifâ-yı tebliğât idilmiş olduğundan nezâret-i celilelerince de ihtidâbının ifâsına himem ‘Aliyye-i Âsefânelinde der-kâr buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehu’l emrindir. Fî 25 Şevvâl Sene (1)312 ve Fî 8 Nisân Sene (1)311 Nazar-ı Umûr-u Dâhiliye.⁷⁶

Belge 3:

Dâhiliye Nezâret-i Celilesinin işbu Tezkiresiyle suriye vilayet-i celilesinin merbut tahrîrâtında mevzu’ bahis olan “Et-Târihü’l-‘Âm” nâm ‘arabca kitâbın men’ intişârı hususunun rusûmât emânet-i celilesiyle posta ve telgraf nezâret-i aliyyesine ve ta’âmîmen ma’arif müdirlerine tebliğ ve iş’âr buyurulması bâbında emr ü ferman hazreti men lehu’l emrindir. Fî 11 Zilkâde 312 sene ve fi 25 nisân 311 sene.⁷⁷

Belge 4:

Ma’arif-i ‘umumiye nezâret-i mektubi kalemi müsevvedâtına mahsus varakadır

Et-Tarihu’l- ‘Âm unvanlı kitabın men-i duhul ve intişârı hakkında

Rusûmât-ı Emânet-i Celilesine ve Telgraf ve posta nezâret-i ‘aliyyesine ve bi’l cümle ma’arif müdirlerine ve bi’l tasarruf Suriye ma’arif müdirine

Corci Zeydân nâm kimsenin eseri olup bin sekiz yüz doksân sene-i milâdisinde mısırdâ tab’ idilmiş olan “Et-Tarihu’l- ‘Âm ‘unvanlı kitabın ekser mündericâtı hilâf-ı hakikat olduktan başka ba’zı enbiya-yı izâm aleyhine fikarât-ı tecavüz-kârâneyi de hâvi bulunduğuna binâen edeben ve diyâneten intişârı gayr-ı câiz görüldüğünden ve sairen canibü’l valayı ve vilayetinde iş’âr olunmuş ve dahiliye nezâret-i celilesinden vârid olan tezkire de dahi kitab-ı mezkurun men’-i duhûl ve intişârı lazım gelenlere tebliğ olacağı beyanıyla ifâ-yı muktezası bildirilmiş olduğundan zikr olunan kitab hakkında postahanelerce takayyüdât-ı mütemeddine icrâsı olup Âli vâla-yı nezaret penâhilerine ma’lumat i’tası encümen teftiş ve mu’ayenden İfade olunmağın ol babda

Ma’arif müdirlerine ambar Olmağla encümen teftiş ve muayenelerinde ahvâline bu babda bi’l cümle ma’arif müdirlerine tebliğât lazım icrası ifade ve ol vechle tebliğ madde olunmuş olduğundan orada takayyüdât-ı mütemeddine ifası himem olumuş. 29 nisân sene 311.⁷⁸

⁷⁶ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 3.

⁷⁷ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 4.

⁷⁸ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 6 Sağ.

Mısır'da Corci Zeydan tarafından Arapça Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî ismiyle basılıp Haleb Portekiz konsolosuna gönderilen dini ve siyasi içerikli iki adet risalenin zararlı görüldüğü için sahiplerine teslim edilmeyeceğine dair belgenin⁷⁹ transkripsiyonu:

Belge 1:

Bâb-ı 'Âli
Dâire-i Umûr-u Dâhiliye
Mektûbi Kalemî

Hâriciye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Mısır'da Corci Zeydân tarafından 'Arabca "Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî" nâmıyla te'lif olunub cüz'-i evvel ve sânisî ta'ahhüdlü olarak Haleb Portugâl konsolosuna gönderilen ve mündericâtı diyânete ve siyâsete müte'allik bir tâkım makâlât-ı muzire ile rum meliki hirakl'ın ve Şarl Martel ile 'arabların muhârebesi gibi bir çok resimleri hâvi bulunan iki kıt'a risâlenin mahaline virilüb virmemesi Haleb Bâş müdiriyetinden istifsâr olunmasıyla iş'âr-ı ahire değin tevkifi mahaline tebliğ kılınmış ise de mezkur risâleler konsolos nâmına olunmasına ve mündericatına nazaran icabının ibnâsı Posta ve telgrâf nezâret-i 'aliyyesinden gelen tezkire de izbar kılınmıştır me'murin-i ecnebiyle nâmına vürûd eden mevku'en ve külliyyen intişârı rehin cevâz olamayan evrâk-ı muzirenin derece-i mazeretlerinin nezâret-i celile-i asâfânelerince sâhiblerine tefhimiyle evrâk ve resâilin kendülerine İ'tâsından sarf-ı nazar kılınmış o misillü evrak ve resâilin mazarâtının mürsel-i ilahice dahi tasdik ve i'tiraf olunmuş fâidesini mucib olacağı makâm-ı nezâret-i 'âcizi'den 28 Kânun-i Evvel Sene 314 tarihinde tebliğ edilmiş olan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penahi iktizâ 'alisinden bulunduğu nezâret-i müşârun ileyha ile cereyân iden muhâyedededen anlaşılmasına ve ol bâbda ki irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhi hükm-ü celilinin bâb-ı 'âlice nezâret-i celile-i asâfânelerine de tebliğ edilmiş olacağı ta'bi bulunmasına nazaran diyâneten ve siyâsete dâimi mazarrat olacak mündericâtı ve tahdiş-i ezhân İstilzâm idecek tasâviri muhtevâ olan resâil-i mezkure hakkında dahi hüküm emr ü ferman hümayun-u cenâb-ı mülükâne vechile ifâyı muktezasıyla neticenin Nezâret-i müşârun ileyhaya ma'lumât virilmek üzere ibnâsı hususuna himem-i 'aliyye-i dâverileri der-kâr buyurulmak babında emr ü ferman hazreti men lehü'l emrindir. Fî 21 Zilhicce Sene 321 ve Fî 25 Şubat Sene 319 Sene.

Nâzır-ı Umur-u Dâhiliye.⁸⁰

Mısır'da el-Ahbar gazetesi Müdürü İbrahim Berkan tarafından Nazmü'l-Melali'l-Kabeti'l-Amal adıyla yayınlanan manzume, Corci Zeydan tarafından Fetâtu Ğassân ismiyle çıkan risale ve Kıbrıs'ta çıkan Kıbrıs gazetesinin muzır nüshalarının Memalik-i Şahane'ye girişlerinin engellenmesine dair belgenin⁸¹ transkripsiyonu:

Belge 1:

Bihi

Bâb-ı 'Âli
Dâire-i Nezâret-i Dahiliye

⁷⁹ BOA, HR.TH.. / 299 – 72.

⁸⁰ BOA, HR.TH.. / 299 – 72, v. 1.

⁸¹ BOA, HR.TH.. / 208 – 87.

Hâriciye Nezâret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Mısır'da El-Ahbâr gazetesi müdiri İbrahim Berkân tarafından Nazmü'l-Leâli'l-Kabetü'l-Âmâl nâmıyla neşr olunân manzûme'nin ve Mısır'da Corci Zeydân tarafından "Fetâtü Gassân" ismiyle çıkân risâlenin ve Kıbrısta tab' idilen Kıbrıs Gazetesinin iki yüz seksen dört numrolu nüshasının men'-i idhâli lazım gelerek keyfiyet-i icâb iden devâir ve vilâyâta bildirildi nezâret-i celile-i âsaf-ânelerin de iktizasının ifâsı bâbında emr ü fermân hazreti men lehü'l emrindir. Fi 22 Şevval sene 315 ve Fi 3 Mart sene 314.

Nâzır-ı Umur-u Dâhiliye.⁸²

5. Belgelerin Muhteviyatı

Zeydan'ın eserleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan yasaklama kararlarının içerikleri şu şekildedir:

Fransa'nın Lyon kentinden Kırşehir'deki Fransız Papazlarına gönderilmek üzere yola çıkan beş paket içerisinde, İslam'ın ortaya çıkışı, Hz. Muhammed (s.a.a.v) ve Doğu Roma İmparatorluğu hakkında yanıltıcı, zararlı ve dayanaksız içerikli on sekiz adet et-Târîh-i 'Umûmî (Genel Tarih) adlı eser, Adana Başmüdürlüğü'nün istihbarat çalışmaları sayesinde tespit edilmiştir. Bu materyallerin ülkeye girişine izin verilmemiş ve iade süreci başlatılmıştır.⁸³ Et-Târîh-i 'Umûmî hakkında tüm dinler, peygamberler ve medeniyetler saygı görmeye layıktır. Hz. Muhammed ve İslam hakkında zararlı görüşler içeren bir kitabın basımının yasaklanmaması ve İslam ülkelerinde dağıtılması, bu saygıyı ihlal etmekle kalmayacak, aynı zamanda toplumsal huzursuzluklara neden olacaktır. Bu nedenle, bu tür zararlı kitapların Osmanlı'ya getirilmesi ve dağıtılması engellenmeli ifadeleri yer almaktadır.⁸⁴ Bir diğer belgede ise et-Târîh-i 'Umûmî hakkında "dine saldıran" ifadesi bulunmaktadır.⁸⁵ Benzer ifadeler geçen bir sonraki belgede et-Târîh-i 'Umûmî, saygısızlıkla vasıflandırılmış ve ayrıca herkesin ihtiramda bulunduğu peygambere saygı gösterilmesi gerektiği için İslam dinini aşağılayan bu tür kitapların yayılması hem saygısızlıktır hem de toplumsal huzursuzluklara neden olabilir denilmiştir.⁸⁶

Bir sonraki belgede ise yerel veya genel olarak yayılması halinde birtakım zararlara yol açabilecek tehlikeli belgelerin mazereti ne olursa olsun sahiplerine teslim edilmekten vazgeçildiği, bu durumun padişahın emriyle belirlendiği ve Dışişleri Bakanlığı'nın bu konuda gerekli incelemeleri yaptığı ve kararını verdiği ifade edilmiştir.⁸⁷ Ardından gelen belgede ise Halep'ten gelen bir şifreli telgrafta, Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî (İslam Medeniyeti Tarihi) adlı kitabın ilk iki cildinin Halep'teki Portekiz konsolosluğuna gönderildiği belirtilmiştir. Bu kitapta din ve siyaset konularında bazı makaleler, Kâbe, Hz. Ömer, Bizans İmparatoru Herakleios ve Şarl Martel ile Araplar arasındaki savaş gibi konularda resimler olduğu ifade edilmiştir. Bu kitapların Osmanlı'ya getirilmesi uygun olup olmadığı konusunda görüş alınmak üzere, bu konuda karar verilinceye kadar bu kitapların durdurulması istenmiştir.⁸⁸ Ardından cevap gelmediği, bu sebeple durumun Eskişehir'e bildirildiği,

⁸² BOA, HR.TH.. / 208 – 87, v. 1.

⁸³ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 1.

⁸⁴ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 4 Sağ.

⁸⁵ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 5.

⁸⁶ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 8 Sağ.

⁸⁷ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 9.

⁸⁸ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 10.

Halep'ten gelen bir telgrafla da teyit edildiği ve bu konuda daha sonra sorun yaşamamak için bu konudaki karar emri beklendiği ifade edilmiştir.⁸⁹

Bir sonraki belgede ise İslam Medeniyeti Tarihi adlı kitabın dinî ve siyasî olarak zararlı olduğu vurgulanmıştır.⁹⁰ Hemen ardından gelen belgede de yabancı memurlara ait olup içeriği tamamen yayımlanması sakıncalı olan bu tür zararlı kitap ve yazılarla ilgili olarak, Dışişleri Bakanlığı bu kitapların sahiplerine neden zararlı olduklarını bildirerek, böylece kitapların kendilerine teslim edilmesinden vazgeçilmesi sağlanabileceği düşünülmüştür. Bu konuda padişah tarafından bir emir verilmiş ve Dışişleri Bakanlığı'na bu emri uygulaması talimatı verildiği ifade edilmiştir.⁹¹ Et-Târihü'l-Âm (Genel Tarih) adlı kitabın zararlı içeriği nedeniyle, Osmanlı'ya girişinin yasaklanması ve daha önce getirilmiş olanların toplanarak imha edilmesi için gerekli tüm önlemlerin alınması kararlaştırılmıştır. Kitabın büyük bir kısmı gerçek dışı bilgiler içermekte ve bazı peygamberlere saygısızlık içeren ifadeler barındırmaktadır. Bu nedenle, bu kitabın ahlakî ve dinî değerlere aykırı olduğu gerekçesiyle Osmanlı'ya sokulması, yayılması ve okutulması yasaklanmıştır. Bu konuda daha önce Maarif Müdürlüğü'nden Suriye Valiliğine gönderilen bir yazıda da bu durum belirtilmiştir. Bu nedenle, ilgili tüm birimlerin bu karara uyması gerektiği ifade edilmiştir.⁹² Bir diğer belgede ise et-Târihü'l 'Âm isimli kitabın basılması ve dağıtılması yasaklanmalı ve okullarda okutulmamalıdır. Bu konuda gerekli emir ve talimatın verilmesi için ilgili valiliğe, makamlara ve eğitim müdürlüğüne yazı yazıldığı bildirilmiştir.⁹³

Ardından gelen belgede Osmanlı Devleti'nin tüm topraklarına sokulması, dağıtılması ve okullarda okutulması yasaklanmıştır. Bu konuda daha önce Suriye Vilayeti'nden alınan bir yazı ile ilgili kurumlara gerekli bildirimlerde bulunulmuştur. İlgili bakanlığın bu konuda gerekeni yapması emredildiği ifade edilmiştir.⁹⁴ İçişleri Bakanlığı'nın Suriye'den gelen yazışmalarda bahsi geçen Genel Tarih adlı kitabın yayımının yasaklanması konusunda, Gümrük Müdürlüğü, Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'ne ve tüm il/ilçe eğitim müdürlüklerine bildirilmesi ve gerekli işlemlerin yapılması emredilmiştir.⁹⁵ Gümrük, Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'ne, tüm il/ilçe eğitim müdürlüklerine ve özellikle Suriye'deki eğitim müdürüne, Genel Tarih adlı kitabın gerçek dışı bilgiler içermesi ve bazı peygamberlere hakaret etmesi nedeniyle yayımının yasaklandığı bildirilmiştir. Bu kararın tüm ilgili mercilere tebliğ edildiği ve posta idarelerinin bu kitapla ilgili gerekli önlemleri alması gerektiği belirtilmiştir. Eğitim Bakanlığı da bu konuda tüm müfettiş ve denetçilere gerekli talimatları vermiştir.⁹⁶

İslam Medeniyeti Tarihi adlı kitabın Osmanlı'ya girişinin yasaklanıp yasaklanmayacağı konusunda Halep Valiliği'nden bilgi istenmiş ve kitapların gelmesi bir süreliğine durdurulmuştur. Daha sonra bu kitapların konsolos adına olduğu ve içeriğinin incelenmesi gerektiği gerekçesiyle Posta ve Telgraf Nezareti'nden gelen bir yazı üzerine durum yeniden değerlendirilmiştir. Yabancı memurlar adına gelen ve içeriği tamamen yayımlanması sakıncalı olan bu tür zararlı belgelerle ilgili olarak, daha önce de benzer bir durumda, bu belgelerin sahiplerine neden zararlı olduğu açıklanarak

⁸⁹ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 12.

⁹⁰ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 15 Sağ.

⁹¹ BOA, DH.MKT. / 783 – 65, v. 15 Sol.

⁹² BOA, DH.MKT. / 364 – 74, v. 2 Sağ.

⁹³ BOA, DH.MKT. / 364 – 74, v. 3; BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 1.

⁹⁴ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 3.

⁹⁵ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 4.

⁹⁶ BOA, MF.MKT. / 268 – 10, v. 6 Sağ.

belgelerin kendilerine verilmesinden vazgeçilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Padişah tarafından da bu konuda bir emir verilmiş ve ilgili bakanlığa bu emri uygulaması talimatı verilmiştir. Bu durumda da aynı şekilde hareket edilmesi gerektiği, dine ve siyasete zarar verebilecek içerikli ve insanların düşüncelerini karıştıracak resimler içeren bu kitapla ilgili olarak da gerekli kararın verilmesi ve ilgili bakanlığa bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁷ Son belgede ise Fetâtü Gassân adıyla yayımlanan risalenin Osmanlı'ya girişi yasaklanmıştır. Bu durum, ilgili tüm dairelere ve vilayetlere bildirilmiş olup, ilgili bakanlığın da bu konuda gerekli emirleri verdiği dile getirilmiştir.⁹⁸

6. Sonuç

Fransa'nın Leon şehriden Kırşehir'de bulunan Fransız Papazlarına gönderilen Târih-i Umûmî/et-Târîhu'l-Âm'ın neşri ve dağıtımı engellenmiş, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî, Halep Portekiz konsolosuna teslim edilmemiş ve Fetâtü Gassân'ın Osmanlı topraklarına girişi ve neşri yasaklanmıştır. Herhangi bir devletin kendisini var eden medeniyeti, eleştirmek doğal karşılanabilir. Ancak Zeydan örneğinde olduğu gibi bir devletin kendisini var eden medeniyeti, yine kendisinin uydurma gördüğü rivayetler üzerinden başka bir medeniyetin düşüncesini esas alarak yok etmeye çalışmak, yasaklamalarla karşılaşmaya sebebiyet vereceği söylenebilir.

Zeydan hakkındaki arşiv belgeleri, ilk defa bu çalışma ile incelenmiştir. Zeydan, dine dayalı olmayan bir Panarabizm'in temellerini atmıştır. Osmanlı'nın hâkimiyetini destekleyen Zeydan, Osmanlı'nın yıkılması durumunda Avrupa'nın etkisinin artacağından endişe duymuş ve Meşrutiyet'in Batılıların siyasî emellerine engel olacağını savunmuştur. Osmanlı'nın Türkleştirme politikası gütmeyeceğini ve Arapların kendi kültürlerini özgürce yaşadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca, Arapların Osmanlı'dan daha fazla siyasî hak talep etmelerine karşı çıkmıştır. Bu bağlamda Zeydan'ı anlamak ve dönemi anlamlandırmak için Nahda ve Tanzimat'ın kültürel iklimini, Makdisî'nin *The Age of Coexistence* kitabında ortaya koyduğu gibi, bütün Yakın Doğu halklarının daimî bir müzakere süreci içinde yönetilme arayışını anlamaya çalışmalı; milliyetçiliğin, sosyalizmin ve liberalizmin Osmanlı coğrafyasında nasıl etkiler uyandırdığı dikkate alınmalıdır.

Pozitivizmin 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Britanya ve Fransa sömürgeciliğinin Sosyal Darwinizm, ırksallaştırma ve medeniyet teorileri üzerinden Doğu Akdeniz'den Hint alt kıtasına kadar uzanan kuşakta toplumlar, iktidarlar ve entelektüeller üzerinde yönlendirici etki edinme politikalarını gözetmeli; pozitivizm ile Batı'nın bilimine karşı bilimsel bir dille karşılık verme çabası anlaşılmalı çalışılmalıdır. Bununla birlikte Batı'nın Zeydan üzerindeki etkisini anlamak için, Van Deyk'in, Sédillot'un, Goldziher'in ve *La Civilização Árabe* adlı kitabın yazarı Gustave Le Bon'un, Araplara, Türklere ve İslâm'a karşı tutumlarının araştırılması tavsiye edilir.

7. Kaynakça

- Abbûd, Mârûn. *Edebu'l-'Arab*, Beyrut: Dâru's-Sakâfe, 1960.
Abbûd, Nezâr. *Corcî Zeydân Hayatuhu A'mâluhu mâ Kîle fih*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1983.
Baron Carra de Vaux, *Müfekkiri'l-İslâm*, Çev. Âdil Züaytir, Beyrut: Dâru'l-Muttedideti lin'Neşr, 1979.

⁹⁷ BOA, HR.TH.. / 299 – 72, v. 1.

⁹⁸ BOA, HR.TH.. / 208 – 87, v. 1.

- Bedr, Abdulmuhsin Taha. *Tatavvuru'r-Rivâyeti'l-'Arabiyyeti'l-Hadîs e fî Mısır (1870-1938)*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1983.
- BOA, DH.MKT. / 364 – 74.
- BOA, DH.MKT. / 783 – 65.
- BOA, HR.TH.. / 208 – 87.
- BOA, HR.TH.. / 299 – 72.
- BOA, MF.MKT. / 268 – 10.
- Cündî, Enver. *Corci Zeydan Münşüü'l-Hilal*, Kahire: Mektebetü'l-Ancilo el-Mısriyye, t.s.
- Çelebi, Muharrem, “Corci Zeydan”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/69-71
- Emîn b. Hasan el-Hulvânî el-Medenî, *Nebşü'l-Hezeyân min Târîhi Corcî Zeydân*, Medine: Mektebetu İbn Kayyım, 1989.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Mehmed Akif Ersoy Külliyyatı*, Haz. İsmail Hakkı Şengüler, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2000.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Facts on the Relocation of Armenians (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1986.
- Harb, Muhammed. *Müzekkirâtu Abdilhamid*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Harb, Muhammed. *Rihletu Corci Zeydân ilâ'l-Âsitâne â'm 1909*, Kahire: Dâru'l-Hilâl, 2004.
- Hatiboğlu, İbrahim. “İsrâiliyat”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195-199.
- Haywood, John. *Modern Arabic Literature 1800-1970*. London: Lund Humphries. 1971.
- Ignatij Julianoviç Kraçkovskij, “Circî Zeydan”, *İA*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 3/194-195.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *el-Müstedrek*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1985.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-Mü'ellifin Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.s.
- Makdisî, Enîs, *el-Funûnu'l-Edebiyye ve A'lâmuhâ*, Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1980.
- Makdisi, Ussama. *Age of Coexistence: The Ecumenical Frame and The Making of The Modern Arab World*. Oakland, CA: University of California Press, 2019.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Osmanlı Tarihi: 1299-1922*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999.
- Meisami, Juile Scott ve Starkey, Paul. *Encyclopedia of Arabic Literature*, London: Routledge, 1998.
- Muhammed Abdülğanî Hasan, *Corci Zeydan*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme, 1970.
- Muhammed Kürd Ali, *el-Mu'âsirün*, Dımaşk: Dâru Ebû Bekr, 1401/1980.
- Philipp, Thomas. *Gurgi Zaidan his life and thought*, Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1979.
- Philipp, Thomas. *The Autobiography of Jurji Zaidan*, Washington: Three Continents Press, 1990.
- Reşid Yusuf Atullah, *Tarihü'l-âdâbi'l-Arabiyye*, thk. Ali Necib Atavi, Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1985.
- Sakkût, Hamdi. *Kamusu'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, Ürdün: Daru's-Şark, 2007.
- Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemü'l-Maţbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb*, Kahire: Matbatu Serkîs bi'Mısır, 1928-30.
- Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan fî'l-Mîzan*, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Şiblî Numânî, *İntikâdü Kütübi Corcî Zeydân*, Kahire: Durretu'l-Ğuvvas, 2019.
- Zeydan, Corci. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Zeydan, Corci. *Mısru'l-Osmaniyye Ev Târîhu Mısır fî Ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Zekazik: Merkezi Dirâseti'l-Asyaviyye, 2001.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-'Alâm Kamus-u Terâcîm*, Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1996.